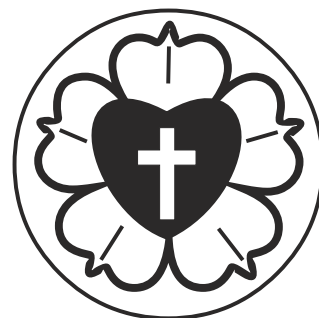

dr Piotr Wypych

Rewitalizacja cmentarza ewangelickiego w Przedborzu.

Stowarzyszenie Dolina Pilicy

partnerzy:

Urząd Miejski w Przedborzu

**ZESPÓŁ PARKÓW KRAJOBRAZOWYCH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO
ODDZIAŁ TERENOWY NADPILICZNYCH PARKÓW KRAJOBRAZOWYCH
PRZEDBORSKI PARK KRAJOBRAZOWY**

**„Ojczyzna
to
ziemia i groby
narody
trac c pami
trac
ycie...”**

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu rewitalizacja/przywrócenie

Organizator:

LGD Dolina Pilicy

Partnerzy:

Urząd Miejski w Przedborzu

Zespół PK Województwa Łódzkiego - OT Nadpilicznych Parków Krajobrazowych -
Przedborski PK

Opracowanie projektowe i naukowe:

dr Piotr Wypych

Cel:

odtworzenie, upamiętnienie i uporządkowanie miejsca pochówku dawnej ludności Przedborza i okolic wyznania ewangelickiego. Cmentarz założono na początku XIX w. Cmentarz po II wojnie aż do czasów obecnych jest kompletnie zdewastowany, układ nieczytelny, rośnie tam samosiewy drzew i krzewów, większość kamiennych nagrobków wraz z kamiennie-ceglanym murem ogrodzenia została rozkradziona lub zniszczona. Obok znajdują się prywatne działki budowlane. Realizacja ta może stać się przyczynkiem do stworzenia w przyszłości kompleksowego projektu pt. „Przedborski Trakt Czterech Kultur”.

Działania podjęte:

- opracowanie historyczno/naukowe miejsca
- wykonanie tablicy pamiątkowej-obelisku/pomnika
- wykonanie tablicy informacyjnej ze stelami przed wejściami
- wykonanie czyszczyń porządków/czyszczenie terenu
- odsłonięcie/oczyszczenie istniejących fragmentów nagrobków

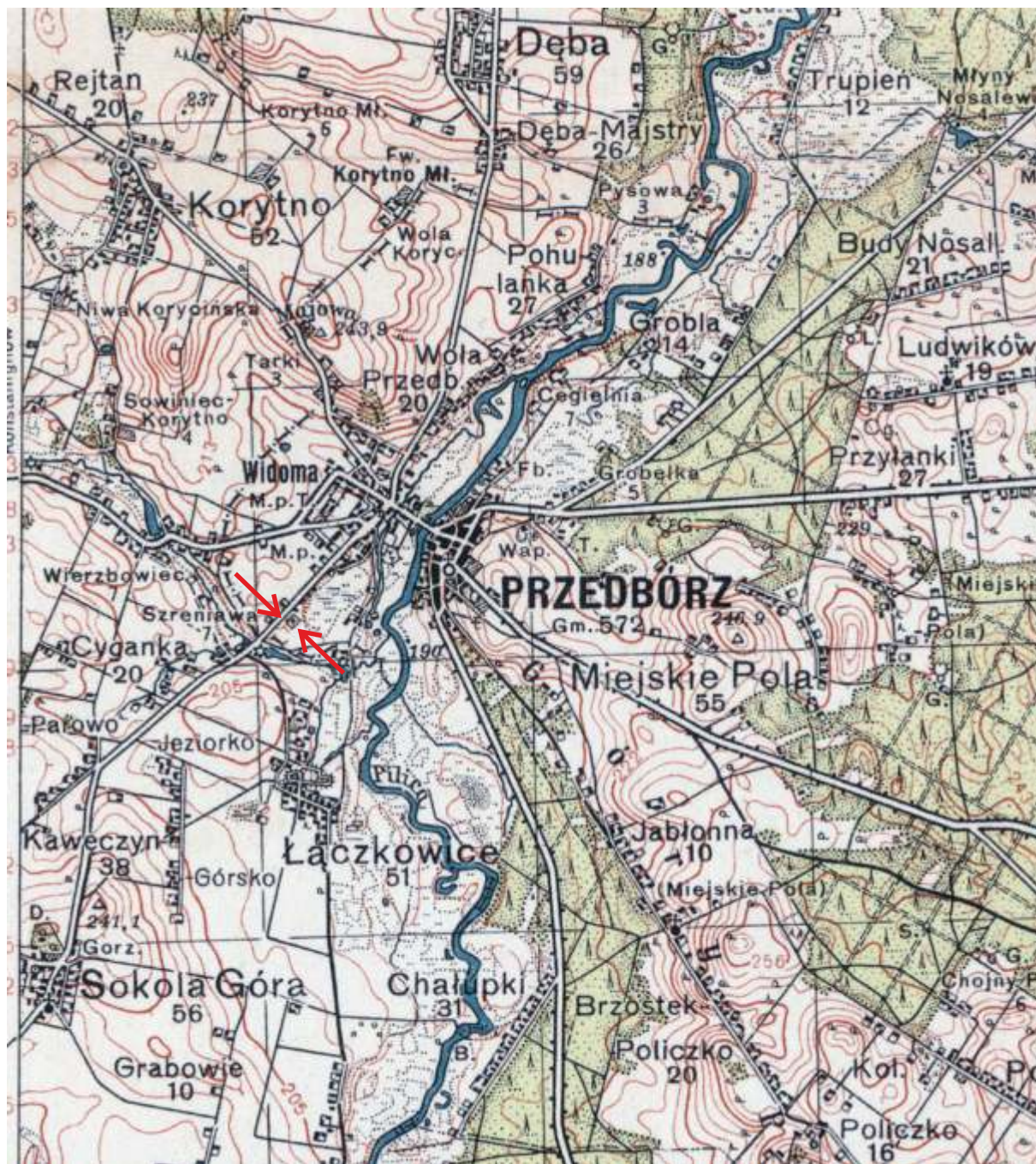
Działania do realizacji w przyszłości:

- ustalenie i oznaczenie geodezyjne granic nekropolii
- ustalenie i wyznaczenie na działce gminnej drogi dojazdowej/dojeżdżalnej
- czyszczenie ogrodzenia terenu nekropolii, lub zaznaczenie granic w postaci słupów, kamieni, murku na narożach itp..
- opracowanie projektu „Przedborski Trakt Czterech Kultur”

Hasło rewitalizacji:

1. «odbudowa zniszczonych budynków lub dzielnic miasta»
2. «przywrócenie młodemu wyglądowi za pomocą zabiegów kosmetycznych»
3. «przywrócenie aktualności dawnym, przebrzmiałym ideom lub poglądom»
4. «przywrócenie do życia, udostępnienie społeczeństwu»

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu położenie

Mapa WIG lata 30. XX w. - usytuowanie cmentarza zaznaczone strzałkami

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu rys historyczny

Cmentarz ewangelicki w Przedborzu pochodzi z I połowy XIX w. Był ostatnim miejscem spoczynku dla ludności niemieckiej wyznania ewangelickiego. Nieliczna ludność tego wyznania przybyła do Przedborza i okolic w okresie tzw. „pruskiej fazy osiedleńczej” w latach 1793-1807. Wiśszy napływ ewangelików do Przedborza i okolicznych wsi nastąpił w okresie Królestwa Polskiego i jest w dużym stopniu związany z rozwojem miejscowego przemysłu, a na wsiach z zagospodarowaniem przez osadników niemieckich tzw. „pustek” lub wykupem podupadłych majątków ziemskich. Wtedy w dokumentach pojawiają się pierwsze nazwiska ewangelików związanych z miastem: Szatsschnajder, Schmidt, Bazner, Hibel, Rittich, Binenthal, Lempke, Szacht, Thoma, Mage, Tarte, Dykmann i inni (oryginalne brzmienie może być inne ze względu na zruszczenie i spolszczenie pisowni w dokumentach). Według danych statystycznych w 1858 roku w Przedborzu zamieszkiwało 61 osób wyznania ewangelickiego. Wsiadnich gminach w 1907 roku udział osadników niemieckich przedstawiał się następująco: Masłowice 3% ogółu mieszkańców, Skotniki 5%, Krasocin 6,5%, Kluczewsko 9,4%, Góry Mokre 1,7%, Łopuszno 4,8%. W okresie międzywojennym w Przedborzu zamieszkiwało około 15 rodzin ewangelików. Ostatnie pochówki na cmentarzu dokonywane były na przełomie 1944/1945 roku. Po wojnie ze względu na brak opieki pokoleniowej i proces niszczenia „wszystkiego co niemieckie” oraz przychylną politykę władz zezwalającą na rozbiórkę cmentarzy innowierczych i wykorzystania kamienia na cele publiczne lub prywatne dla najbiedniejszych mieszkańców - kamienne nagrobki, mur ceglano-kamienny cmentarza został rozebrany lub zdewastowany. Według świadków mur ogradzający istniał do lat 60. XX w., w tym czasie czytelne były zarysy mogił ziemnych i istniało jeszcze wiele „stojących” kamiennych nagrobków. Najstarsi mieszkańcy podkreślają widok płyt metalowych niewielkich rozmiarów które „warły się po cmentarzu” - najprawdopodobniej były to żeliwne odlewy oznakowania mogił wojskowych zbiorowych i indywidualnych z I wojny światowej. Na cmentarzu tym znajdują się nieczytelne mogiły z I wojny światowej żołnierzy armii austriackiej i niemieckiej poległych w walkach o Przedbórz w IX - XII 1914 roku. Prace porządkowe odsłoniły zarys najprawdopodobniej tych mogił - wiadczą o tym urwany żeliwny fragment krzyża na podmurówce - typowy dla oznaczenia grobów żołnierzy austriackich i niemieckich.

Z XIX wiecznego opisu Przedborza /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1-15. Warszawa: 1880-1902/ wiemy i znajdował się m.in. „ewangelicki cmentarz omurowany, 2 morgowy” oraz „dom modlitwy ewangelicki”. Cmentarz usytuowany jest na osi wschód-zachód, posiadał główny bramy wejściową od ulicy Człuchowskiej - dziś nie istniejącej i nieczytelnej, jego położenie w XIX w. znajdowało się na przedmieściu miejskim Przedborza - „Widoma”. Centralne miejsce na cmentarzu zajmował krzyż żeliwny z odlewem Chrystusa z poł. XIX w. - odlew znajduje się w Muzeum w Przedborzu. Do dziś zachował się położony centralnie fragmentaryczny nagrobek z wyrytą datą 1843, oraz kilka płyt z piaskowca stanowiące części grobów /bez napisów/.

Osadnictwo niemieckie w łódzkim rys historyczny

Ludność niemiecka na terenie dzisiejszego województwa łódzkiego do połowy XVIII w. była nieliczna. Dopiero przed pierwszym rozbiorem polski rozpoczął się zakładanie osad tzw. „ol drów”. Nie byli to jednak osadnicy z Holandii, a w znacznej mierze Niemcy i ich żony i dzieci mieszkający zachodniej Wielkopolski. Osady te w granicach dzisiejszego województwa nie były liczne – do rozbiorów zostało ich ok. 70. – co dawało ok. 640 gospodarstw zamieszkałych przez 4 tys. osób. Jeszcze nie było odsetek ludności niemieckiej w miastach – zaledwie ok. 500 ewangelików – największym skupiskiem tej ludności był Piotrków Tryb. – gdzie stanowili 10-12% ludności. Osadnictwo niemieckie w okolicach Łodzi i łódzkim rozwinęło się po II rozbiore Polski, czyli po 1793 r. Wtedy to, powstała na tym terenie nowa prowincja – Prusy Południowe. Zgodnie z nowym prawem uległy konfiskacie wszystkie majątki kościelne, tworząc dobrą rzadową, czyli własność pruskiego skarbu państwa. Rząd pruski chcąc zniemczyć te ziemie sprzyjał osiedlaniu się na nich, swoich obywateli, zarówno z terenu Prus (Szwabia) jak i Śląska, Wielkopolski i Pomorza. W latach 1793-1807 w łódzkim okręgu przemysłowym zamieszkało około 180 tys. Niemców, w tym ok. 95 tys. osiedliło się w 54 miastach, a 85 tys. w 315 wsiach i 480 osadach. Większość z nich (85%) była wyznania ewangelickiego. Najstarsza niemiecka wieś, to założona w 1782 r. Ruda Bugaj koło Aleksandrowa Łódzkiego. Trzeci rozbiór Polski powoduje podział Przedborza – rzeka Pilica stała się granicą pomiędzy Prusami Południowymi a Galicją Zachodnią. Wtedy to na wiejskich skalach obok urzędników przybywają nowi osadnicy rolni, kupcy oraz robotnicy i inteligencja techniczna wyznania ewangelickiego. W okresie Królestwa Polskiego władze popierały osadnictwo kolonistów niemieckich. 5 marca 1816 roku namiestnik Królestwa Polskiego generał Józef Zajczek wydał korzystny dla osadnictwa kolonistów dekret. W tym samym postanowień dekretu, rolnikom przybyłym z zagranicy którzy osiedlili się na pustkach w dobrach narodowych gwarantowano zwolnienie z płacenia czynszu przez okres sześciu lat i ulgi w płaceniu podatków i opłat pod warunkiem że pozostaną oni przez następne sześć lat po upływie wcześniejszego zwolnienia. Prywatni właściciele ziemscy zaczęli osadzać nowych przybyszów - głównie Niemców na pustkach i karczowiskach. Właściciele gruntów, sprowadzając na swoje tereny kolonistów, oprócz doraźnych korzyści majątkowych z czynszów i sprzedaży gruntów, zasiedlenia pustek i nieużytków chcieli wzbudzić wśród miejscowych skłonność do dobrych obyczajów i dać przykład zagranicznego gospodarowania. Gospodarstwa kolonistów niemieckich zwanych też „ol drami”, lub „holendrami” miały charakter czynszowy, były większe od polskich, a zobowiązania w stosunku do właściciela były mniejsze. Mieli też zagwarantowane dziedziczne prawo do ziemi, wolność osobistą, pewien okres wolny od wszelkich zobowiązań na rzecz dworu, a także prawo wyboru sołtysa oraz założenia własnej szkoły i cmentarza. Ukaz uwłaszczeniowy z 2 marca 1864, który nadawał prawo własności gruntów wszystkim właścicielom, obejmował również kolonistów. Kolonisci, którzy przyjęli poddaństwo rosyjskie, prawie wszyscy stali się właścicielami użytkowanej przez siebie ziemi. Reforma uwłaszczeniowa poprzez nadanie ziemi kolonistom, ostatecznie unormowała ich sytuację majątkowo - prawną i uwolniła od wszelkich feudalnych zależności. Ówczesny cech życia religijnego ewangelików na wsi, był fakt, że najważniejszą osobą był tam nie pastor, lecz kantor. Kantor był najczęściej członkiem gminy, potrafił cym stosunkowo najlepiej czytać i pisać po niemiecku. Był kolonistów w początkowym okresie ich osadnictwa był stosunkowo niski. Nabyte grunta na terenie podmokłym i bagiennym, porośniętym lasem wymagały dużo bardzo ciężkiej pracy aby je zagospodarować i zamienić w uprawną ziemię. Pierwsi osadnicy karczowali lasy i porośnięte, z innych terenów oczyszczali ziemię z kamieni, w jeszcze innych kopalni rowy i prowadzili prace melioracyjne. Dopiero po uzyskaniu pierwszych, nadających się do uprawy gruntów, przystąpili do budowy domów i budynków gospodarczych. Taki okres zagospodarowania mógł trwać kilka a nawet kilkanaście lat. O wiele łatwiej mieli kolonisci którzy nabyli ziemię z rozparcelowywanych majątków. Wchodzili w posiadanie już zagospodarowanych i uprawianych gruntów. Wystarczyło im wybudować domostwo i budynki gospodarcze, oraz zabezpieczyć miejsce na cmentarz i kantorat.

Ewangelicy w Przedborzu

<p>Список членов общины евангелической</p>	<p>Владимир</p>	<p>И. Прохоренко</p>
<p>Список членов общины евангелической</p>	<p>Корсаков Александр Павлович родился 1871 в селе усадьбы 1871 г. в семье отца и матери</p>	<p>И. Прохоренко Список членов общины евангелической г. Мог. 1892 г. в 739 г. 1892 г. 1895 г.</p>
<p>Список членов общины евангелической</p>		<p>Список членов общины евангелической 1898 1898</p>
<p>Список членов общины евангелической</p>		<p>Список членов общины евангелической 1898 3 руб. 1899</p>

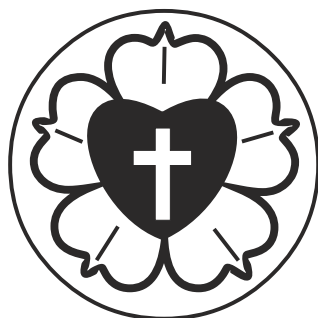
Księga ludności stałej miasta Przedborza i Widoma 1874 - 1903 - przykład danych rodziny wyznania ewangelickiego. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Tryb. sygn.1-34.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu stan z V-VII 2013 r.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu
tre napisu na pami tkowym kamieniu

**W TYM MIEJSCU ZNAJDUJE SIĘ DAWNY
CMENARZ EWANGELICKI ZAŁOŻONY
W I POŁOWIE XIX W.**

**NA CMENARZU TYM
ZNAJDUJĄ SIĘ MOGIŁY
ŻOŁNIERZY Z I WOJNY ŚWIATOWEJ
POLEGŁYCH W LATACH
1914-1915**

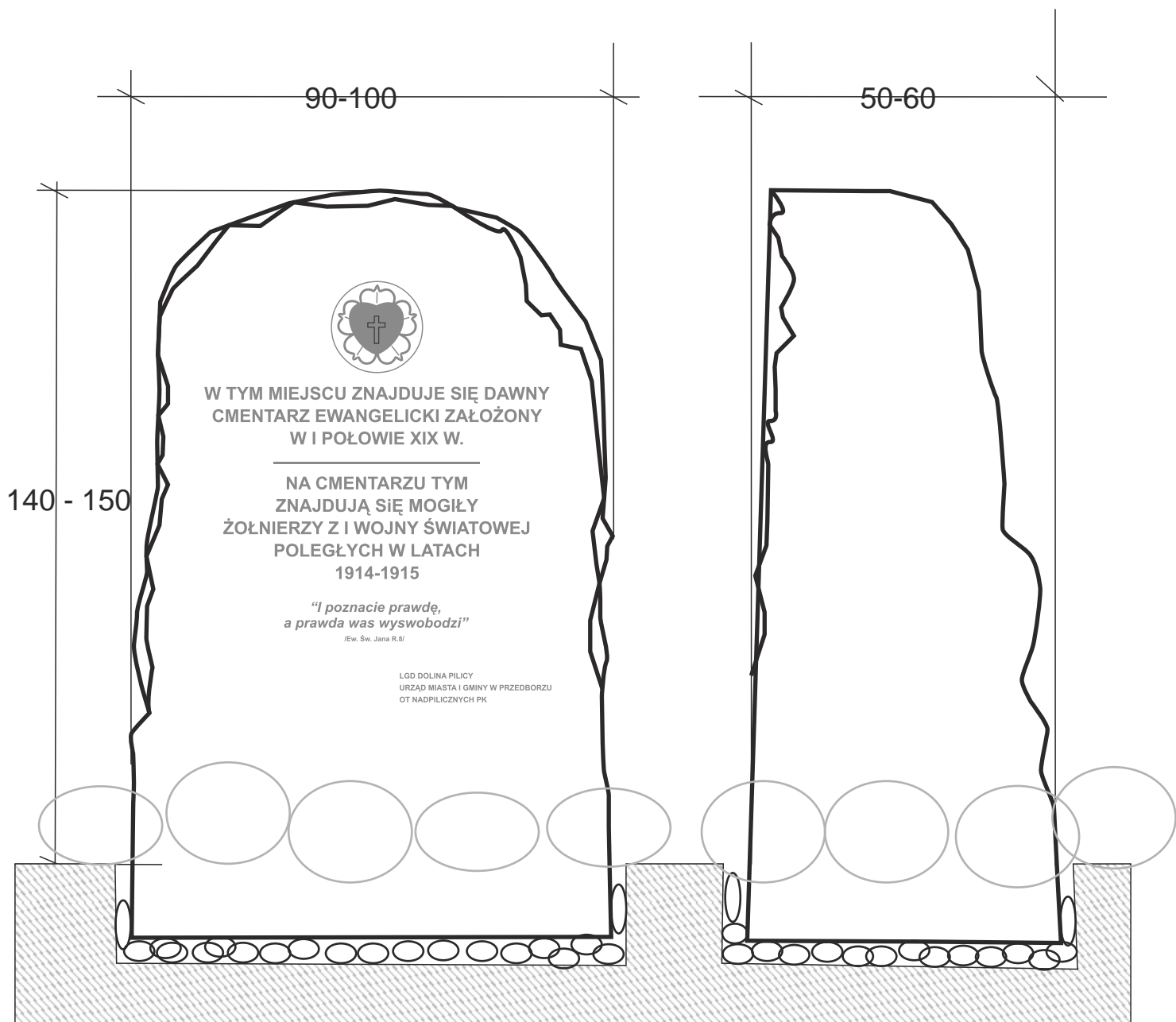
***“I poznacie prawdę,
a prawda was wyswobodzi”***

/Ew. Św. Jana R.8/

LGD DOLINA PILICY
URZĄD MIASTA I GMINY W PRZEDBORZU
OT NADPILICZNYCH PK

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu

pami tkowy kamie - projekt

Kamie posadowiony w dole ziemnym na podsypce wirowo-
-kamiennej dookoła postumentu, bez zastosowania fundamentu,
obłony w celach dekoracyjny mniejszymi kamieniami.
Jako i obiekt znajduje się na terenie cmentarza -
sw form nawiązuje do kamieni nagrobnych - nie wprowadzaj c
haosu przestrzennego i antyestetycznego oddziaływania
na otoczenie.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu

tablica informacyjna - projekt

TRAKT CZTERECH KULTUR W PRZEDBORZU

Polacy - katolicy
ydzi - wyzn. moj eszowe
Niemcy - ewangelicy
Rosjanie- prawosławni

tablica metalowa z blachy na ramie
stalowej 100X70

stela tablicy wykonany z drewna
b d kształowników stalowych,
kryty daszkiem drewnianym,
wys. całkowita ok. 250 cm,
szer.80 cm, pole tablicy 100X 70 cm.
obiekt bez fundamentów, wkopany
do ziemi i utwardzony gruzem-kamieniami

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu

tablica informacyjna - wykonanie

STARY CMENARTZ EWANGELICKI

Cmentarz ewangelicki w Przedborzu pochodzi z I połowy XIX w. Był ostatnim miejscem spoczynku dla ludności niemieckiej wyznania ewangelickiego. Nieliczna ludność tego wyznania przybyła do Przedborza i okolic w okresie tzw. „pruskiej fazy osiedleńczej” w latach 1793-1807. Większy napływ ewangelików do Przedborza i okolicznych wsi następuje w okresie Królestwa Polskiego i jest w dużym stopniu związany z rozwojem miejscowego przemysłu, a na wsioch z zagospodarowaniem przez osadników nieużytków tzw. „pustek” lub wykupem podupadłych majątków ziemskich. Wtedy w dokumentach pojawiają się pierwsze nazwiska ewangelików związanych z miastem: Szatsschnajder, Schmidt, Bazner, Hibel, Rittich, Binenthal, Lempke, Szacht, Thoma, Mage, Tarte, Dykmann i inni (oryginalne brzmienie może być inne ze względu na zruszczenie i spolszczenie pisowni w dokumentach). Według danych statystycznych w 1858 roku w Przedborzu zamieszkiwało 61 osób wyznania ewangelickiego. W sąsiednich gminach w 1907 roku udział osadników niemieckich przedstawiał się następująco: Masłowice 3% ogółu mieszkańców, Skotniki 5%, Krasocin 6,5%, Kluczewsko 9,4%, Góry Mokre 1,7%, Łopuszno 4,8%. W okresie międzywojennym w Przedborzu zamieszkiwało około 15 rodzin ewangelików. Ostatnie pochówki na cmentarzu dokonywane były na przełomie 1944/1945 roku. Na cmentarzu tym znajdują się nie czytelne mogiły z I wojny światowej żołnierzy armii austriackiej i niemieckiej poległych w walkach o Przedbórz w IX - XII 1914 roku. Z XIX wiecznego opisu Przedborza wiemy iż znajdował się m.in. „ewangelicki cmentarz omurowany, 2 morgowy” oraz „dom modlitwy ewangelicki”.

Księga ludności stałej miasta Przedborza i Widma 1874 - 1903 - przykład danych rodziny wyznania ewangelickiego. Archiwum Państwowe w Piotrkowie Tryb. sygn. I-34.

LUDNOŚĆ NIEMIECKA NA TERENIE DZISIEJSZEGO WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

Ludność niemiecka na terenie dzisiejszego województwa łódzkiego do połowy XVIII w. była nieliczna. Dopiero przed pierwszym rozbiorem polski rozpoczęło się zakładanie osad tzw. „olejów”. Nie byli to jednak osadnicy z Holandii, a w znacznej mierze Niemcy i Ślązacy oraz mieszkańcy zachodniej Wielkopolski. Osady te w granicach dzisiejszego województwa nie były liczne - do rozbiorów zalazł ich ok. 70 - co dawało ok. 640 gospodarstw zamieszkałych przez 4 tys. osób. Jeszcze niższy był odsetek ludności niemieckiej w miastach - zaledwie ok. 500 ewangelików - największym skupiskiem tej ludności był Piotrków Tryb. - gdzie stanowili 10-12% ludności. Osadnictwo niemieckie w okolicach Łodzi i łódzkim rozwinęło się po II rozbiore polski, czyli po 1793 r. Wtedy to, powstała na tym terenie nowa prowincja - Prusy Południowe. Zgodnie z nowym prawem uległy konfiskacie wszystkie majątki kościelne, tworząc dobrą rządową, czyli własność pruskiego skarbu państwa. Rząd pruski chcąc zmniejszyć te ziemie sprzyjał osiedlaniu się na nich, swoich obywateli, zarówno z terenu Prus (Szwabia) jak i Śląska, Wielkopolski i Pomorza. W latach 1793-1907 w łódzkim okręgu przemysłowym zamieszkało około 180 tys. Niemców, w tym ok. 95 tys. osiedliło się w 54 miastach, a 85 tys. w 315 wsiach i 480 osadach. Większość z nich (83%) była wyznania ewangelickiego. Najstarsza niemiecka wieś, to założona w 1792 r. Ruda Bugaj koło Aleksandrowa Łódzkiego. Trzeci rozbiór Polski spowodował podział Przedborza - rzeka Pilica stała się granicą pomiędzy Prusami Południowymi a Galicją Zachodnią. Wtedy to na większą skalę obok urzędników przybyli nowi osadnicy rolni, kopyci oraz robotnicy i inteligencja techniczna wyznania ewangelickiego. W okresie Królestwa Polskiego władze popieły osadnictwo kolonistów niemieckich. 5 marca 1816 roku namiestnik Królestwa Polskiego generał Józef Zajczek wydał korzystny dla osadnictwa kolonistów dekret. W myśl postanowień dekretu, rolnikom przybyłym z zagranicy którzy osiedlili się na pustkach w dobach namolowych gwarantowano zwolnienie z płacenia czynszu przez okres sześciu lat i ulgi w płaceniu podatków i opłat pod warunkiem że pozostaną oni przez następne sześć lat po upływie wcześniejszego zwolnienia. Prywatni właściciele ziemscy zaczęli osadzać nowych przybyśców - głównie Niemców na pustkach i karczówkach. Właściciele gruntów, wprowadzając na swoje tereny kolonistów, oprócz doradnych korzyści majątkowych z czynszów i sprzedaży gruntów, zasiedlenia pustek i nieużytków chcieli wzbudzić wśród miejscowych skłonność do dobrych obyczajów i dać przykład zagranicznemu gospodarowaniu. Gospodarstwa kolonistów niemieckich zwanych też „olejami”, lub „holendrami” miały charakter czynszowy, były większe od polskich, a zobowiązania w stosunku do właściciela były mniejsze. Mieli też zagwarantowane dziedziczne prawo do ziemi, wolność osobistą, poświęcili okres wolny od wszelkich zobowiązań na rzecz dworu, a także prawo wyboru sołtysa oraz zabożenia własnej szkoły i cmentarza. Ukaz uwłaszczeniowy z 2 marca 1864, który nadawał prawo własności gruntów wszystkim włościanom, obejmował również kolonistów. Koloniści, którzy przyjęli poddaństwo rosyjskie, prawie wszyscy stali się właścicielami użytkowanej przez siebie ziemi. Reforma uwłaszczeniowa poprzez nadanie ziemi kolonistom, ostatecznie unormowała ich sytuację majątkowo - prawną i uwolniła od wszelkich feudalnych zależności. Ówczesną cechą życia religijnego ewangelików na wsi, był fakt, że najważniejszą osobą był tam nie pastor, lecz kantor. Kantor był najczęściej członkiem gminy, potrafiącym stosunkowo najlepiej czytać i pisać po niemiecku. Był kolonistom w początkowym okresie ich osadnictwa był stosunkowo ciężki. Nabyte grunta na terenie podmokłym i bagiennym, porośniętym lasem wymagały dużo bardzo ciężkiej pracy aby je zagospodarować i zamienić w uprawną ziemię. Pierwsi osadnicy karczowali lasy i poręby, z innych terenów oczyszczali ziemię z kamieni, w jezycie innych kopalni żelaza i prowadzili prace melioracyjne. Dopiero po uzyskaniu pierwszych, nadających się do uprawy gruntów, przystępowali do budowy domów i budynków gospodarczych. Taki okres zagospodarowania mógł trwać kilka a nawet kilkanaście lat. O wiele łatwiej mieli koloniści którzy nabyli ziemię z rozparcelowanych majątków. Wchodzili w posiadanie już zagospodarowanych i uprawianych gruntów. Wystarczyło im wybudować domostwa i budynki gospodarcze, oraz zabezpieczyć miejsce na cmentarzu i kantorze.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu pami tkowy kamie - wykonanie - X 2013 r.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu pozostało ci materialne

eliwny odlew Chrystusa z poł. XIX w. przeniesiony ze zniszczonego krzyża a z cmentarza ewangelickiego - w latach 80. XX w. do Muzeum w Przedborzu.

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu pozostało ci materialne po oczyszczeniu

Zachowany fragmentarycznie nagrobek z dat „5 Juni(e) -/czerwiec/ 1843"

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu pozostało ci materialne po oczyszczeniu

Zachowane fragmentarycznie części kamienne nagrobków - bez epigrafiki

Urwany zabetonowany eliwny słupek z mogiły wojskowej z I wojny światowej

Cmentarz Ewangelicki w Przedborzu uporządkowanie terenu - stan X 2013 r.

..... zarys terenu cmentarza od strony wschodniej

